

Bogusław Wolniewicz,
Jan Zubelewicz

Jeszcze o polemice Elzenberga z Miłozsem i *Korsarzem* Conrada

Słowa kluczowe: *obowiązek, głos wewnętrzny, motywacje, Cz. Miłozs, H. Elzenberg, „Korsarz” J. Conrada*

Tło powstania tekstu

Na przełomie marca i kwietnia 2015 r. Profesor Bogusław Wolniewicz zaproponował mi wspólne uzupełnienie i rozwinięcie tez zawartych w jego tekście *Elzenberg o Miłozszie* (Wolniewicz 1997, 1998). Chodziło głównie o znalezienie odpowiedzi na następujące pytania: co było motywem straceńczej misji Peyrola – głównego bohatera powieści Conrada *Korsarz* (Conrad 1923), czy Miłozs adekwatnie zinterpretował motywację Peyrola (Miłozs 1940) oraz jakie są relacje między wartością a powinnością w aksjologii formalnej Elzenberga?

Tak zarysowana płaszczyzna rozważań zobligowała nas m.in. do dokładnego zapoznania się z treścią *Korsarza* i różnymi jej interpretacjami. W literaturze przedmiotu można się spotkać z różnymi motywami samobójczej akcji Peyrola, takimi jak: miłość do Arletty, spełnienie jej prośby, uratowanie życia ukochanego Arletty, przyczynienie się do szczęścia Réala i Arletty, litość dla nieszczęśliwej Arletty, patriotyzm w odniesieniu do Francji, solidarność z najbliższymi, kategoryczny imperatyw pomocy, chęć oszukania Anglików, wielkie znużenie. Są też interpretatorzy, którzy uważają, że powieść Conrada nie dostarcza żadnych przesłanek co do motywacji Peyrola.

Zainteresowaliśmy się też podstawami aksjologii formalnej Elzenberga i jej ewolucją. I wtedy pojawiło się pytanie: kiedy powstały rękopisy tej

aksjologii? Zdarzało się bowiem, niestety, że Elzenberg albo nie zapisywał żadnej daty, albo zapisana data była bardzo niewyraźna, albo zapisany był tylko dzień i miesiąc, ale brakowało roku. Uznaliśmy, że niektóre rękopisy zostały opublikowane pod wątpliwą datą.

W końcu 2016 r. dowiedzieliśmy się, że w czerwcu następnego roku odbędzie się konferencja poświęcona Elzenbergowi, organizowana przez Redakcję „Przeglądu Filozoficznego” i Instytut Filozofii UW. W tej sytuacji Profesor Wolniewicz zgłosił na konferencję referat pt. *Aksjomat Elzenberga*, ja natomiast – *Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna*. Referaty zostały opracowane, wygłoszone i opublikowane (Wolniewicz 2017; Zubelewicz 2017). Planowaliśmy później wrócić jeszcze do Conrada, Miłosza i Elzenberga. Nie zdążyliśmy. Profesor Bogusław Wolniewicz zmarł 4 sierpnia 2017 r.

Do druku przedkładałam opracowany przez nas tekst, mający stanowić fragment większej całości, wspólnie zaplanowanej w 2015 r. Nazwa całości oraz dwa śródtytuły pochodzą ode mnie. Proponowany artykuł ma dwa aneksy – listy Czesława Miłosza: do Jana Zubelewicza z 30 kwietnia 1985 r. i do Michała Woronieckiego z 3 stycznia 1986 roku. Daty dostępu do odniesień internetowych są zaktualizowane.

Jan Zubelewicz

14 maja 2018 r.

1. Odkrycie tekstu Miłosza *Obowiązek* i polemiki Elzenberga

Zubelewicz odnalazł w spuściznie Elzenberga dwa konspekty z początku 1940 roku. Odnosiły się one do felietonu niespełna 27-letniego Czesława Miłosza pt. *Obowiązek*, który ukazał się 28 marca 1940 r. w wileńskiej „Gazecie Codziennej” (Miłosz 1940, 1997). Egzemplarz artykułu załączony jest do konspektów. Tekst Miłosza został osnuty na kanwie późnej powieści Conrada *Korsarz*. Z konspektów Elzenberga widać, że przygotowano je na nieformalne seminarium filozoficzne, odbywające się jeszcze w zajętych przez Litwę Wilnie – choć w połowie grudnia 1939 r. polski Uniwersytet Stefana Batorego został zamknięty.

Pierwszy konspekt Elzenberga jest datowany na 5 maja 1940 r. i nosi tytuł „*Obowiązek* Miłosza – «Tezy» Miłosza (zawarte *explicite* lub *implicite*)” (Elzenberg 1940b). Widać z niego, że Elzenberg liczył na obecność samego Miłosza na zebraniu poświęconym artykulowi. Konspekt drugi, obszerniejszy, też z datą 5 maja 1940 r., nosi tytuł „Miłosz, *Obowiązek* – próba dyspozycji”

(Elzenberg 1997b). Przy tych konspektach znajdował się ponadto, streszczający je jak gdyby, konspekt trzeci, pt. „*Obowiązek* (artykuł Cz. Miłozsa, «Gazeta Codzienna» 28.III.1940)” (Elzenberg 1940a)¹. Na podstawie tych znalezisk powstał artykuł Wolniewicza z 1997 roku.

W kwietniu 1985 r. Zubelewicz zwrócił się listownie do Miłozsa, na jego adres kalifornijski, z zapytaniem, czy zgodzi się na opublikowanie owego artykułu i czy pamięta może jakieś dalsze okoliczności tej sprawy. W odpowiedzi Miłoz przysłał krótki list (Aneks 1), datowany 30 kwietnia 1985 roku. Miłoz pisze tam, że o przesłanym mu tekście zupełnie zapomniał, i że teraz ten tekst go „dziwi”, ale „nie może oczywiście sprzeciwić się” jego przedrukowi.

W tymże roku, pracujący nad biografią Elzenberga dr Michał Woroniecki z Uniwersytetu Gdańskiego zwrócił się niezależnie do Miłozsa z zapytaniem, czy ów mógłby przekazać mu jakieś wspomnienia o Elzenbergu. W odpowiedzi także otrzymał krótki list (Aneks 2), datowany 3 stycznia 1986 roku. Miłoz informuje, że nic o Elzenbergu nie może powiedzieć, gdyż „prawie go nie znał. Może raz tylko zdarzyło [mu] się z nim rozmawiać”. Stwierdzenie to ma dla nas o tyle znaczenie, że wskazuje na brak obecności Miłozsa na wspomnianym seminarium. Inaczej trudno by sobie wyobrazić, że taka konfrontacja poglądów, choć sprzed 45 lat, całkowicie by się mu w pamięci zatarła.

Odnaleziony przez Zubelewicza tekst Miłozsa ukazał się w tym samym numerze „Znaku” (12/1997), co tekst Wolniewicza.

Tekst Miłozsa jest niejako recenzją powieści Conrada i to dokonaną przez drugiego znakomitego pisarza, a potem laureata nagrody Nobla. Mimo to, i mimo merytorycznej wagi artykułu, pozostał całkiem niezauważony. Nie znajdujemy żadnych jego ech w literaturze o Conradzie, choć jest w Polsce aż kilka instytucji Conradem się zajmujących: Zakład Studiów Conradoznawczych w Instytucie Anglistyki UMCS w Lublinie (UMCS 2018), Polskie Towarzystwo Conradowskie – Kraków (Towarzystwo 2018), Ośrodek dokumentacji i badania twórczości Josepha Conrada przy Wydziale Polonistyki UJ (Ośrodek UJ 2018). Ośrodek wydaje od roku 2006/7 w języku angielskim rocznik „Yearbook of Conrad Studies (Poland)” (Yearbook UJ 2018). Nie ma też takiego echa ani np. u Joanny Skolik, *The Ideal of Fidelity in Conrad's Works* (Skolik 2009), ani u Jolanty Dudek, *Miłosz wobec Conrada 1948–1959* (Dudek 2014), ani u Grzegorza Zycha i Moniki Malessy-Drohomireckiej, *Zbiory książek i czasopism w Ośrodku Dokumentacji i Badania Twórczości Josepha Conrada* (Zych, Malessa-Drohomirecka 2014).

¹ W bieżącym numerze „Przeglądu Filozoficznego”.

2. O *Korsarzu* Conrada

Polemika Elzenberga z Miłoszem dotyczy idei obowiązku, a za ilustrację służy postać i czyn bohatera z powieści Conrada *Korsarz*. Jest nim stary marynarz o awanturniczej przeszłości, który podejmuje się straceńczej misji i w jej trakcie ginie. Jego postępek ma pokazywać główną myśl Miłosza: że czyn z obowiązku nie wymaga dalszych uzasadnień, że tłumaczy się sam przez się. Jego wykonawca nie powołuje się na żadne „racje”, a już najmniej „na swój obowiązek”. Idzie za jakimś „głosem wewnętrznym”, który mu tak każe, a który sam jest czymś pierwotnym, za czym nic dalej już nie stoi.

Przykład wzięty przez Miłosza jest nie najlepszy, może to jedynie efekt jego ówczesnej lektury. Ta powieść Conrada jest po prostu słaba, na co wskazywali też inni. Kołaczkowski pisał o niej wyrażając się bardzo oględnie, że „nie należy do najwybitniejszych [dzieł Conrada]” (Kołaczkowski 1925). Ów marynarz poświęca się dla nie swojej w końcu sprawy, i to z niejasnych pobudek. W tym ujęciu nie jesteśmy odosobnieni. W roku 1935 Ludwik Fryde pisał: „Nie wiemy, co było motywem jego [Peyrola] postępowania...” (Fryde 1935, 1974: 399). Podobną opinię wyraził w roku 1948 Lech Budrecki: „pisarz [Conrad] nie podaje nam powodów, dla których stary korsarz tak właśnie postąpił. Możemy snuć na ten temat przypuszczenia, pewności jednak nie uzyskamy nigdy” (Budrecki 1948: 10). I jeszcze jeden przykład, sprzed roku. Jan Tomkowski twierdzi, że „pytanie o motywy samobójczej akcji Conrad pozostawił domyślności czytelnika...” (Tomkowski 2015).

Konstrukcja akcji jest rozchwiana i sztuczna, a motywacje – nieprzekonujące. Ma to być obraz jakiegoś aktu „wierności”, ale nie widać, ku czemu czyj komu właściwie ta wierność jest zwrócona.

Czytelnik pozostaje z wrażeniem, że gra nie była warta świeczki – i to zarówno widziana z zewnątrz, jak i w oczach samego jej aktora.

Elzenberg – jak widać z jego konspektu – słusznie się na tej Conradowskiej ilustracji nie skupia i prowadzi swoją polemikę całkiem ogólnie, *in abstracto*.

Aneks 1.
List Czesława Miłozsa do Jana Zubelewicza
z dnia 30 kwietnia 1985 r.

Czesław Miłozs

30.IV.1985

Szanowny Panie,

Własny tekst, o którego istnieniu zapomniało się gruntownie, dziwi. Myślę, że Profesor Elzenberg trochę zbyt poważnie zabrał się do niego, nie udzielając dość uwagi ezopowemu językowi, w jakim został napisany. Tak jak odczytuję ten felieton teraz, jest on wymierzony przeciwko ideologiom, ale także conradowska wierność bynajmniej nie dostarcza wskazówek postępowania, ponieważ jest „niepoślednim atutem w ręku wodzów”. Oczywiście nie mogę sprzeciwiać się przedrukowi tekstu, skoro kiedyś został już ogłoszony. Trzeba jednak pamiętać o dacie – 1940 i okolicznościach – niczego po imieniu w tym neutralnym a przerażonym kraju mówić nie było wolno.

Łączę wyrazy szacunku

/Czesław Miłozs/

Aneks 2.
List Czesława Miłozsa do Michała Woronieckiego
z dnia 3 stycznia 1986 r.

Czesław Miłozs

3 stycznia 1986

Szanowny i Drogi Panie,

Kwituję odbiór listu z 10.XII.85 r. Niestety nie mogę nic powiedzieć o Elzenbergu. Prawie go nie znałem. Może raz tylko zdarzyło mi się z nim rozmawiać. Tyle, że dzieliłem opinię moich przyjaciół o nim, że człowiek mądry i szlachetny. Sądzę, że powinien Pan zwrócić się do tych, którzy go pamiętają z Wilna, przede wszystkim do pary reżyserów, Tadeusza i Ireny Byrskich.

Łączę wyrazy szacunku

/Czesław Miłozs/

Bibliografia

- Budrecki L. (1948), *Nad Conradem*, „Kućnica” 16, s. 10.
- Conrad J. (1923), *The Rover*, Garden City; New York: Doubleday, Page & Company (pierwsze wydanie); wyd. polskie np. *Korsarz*, przeł. E. Krasnowolska, w: J. Conrad, *Dziela*, t. 22, Warszawa: PIW 1974.
- Dudek J. (2014), *Miłosz wobec Conrada 1948–1959*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Elzenberg H. (1940a), „*Obowiązek* (artykuł Cz. Miłosza, «Gazeta Codzienna» 28.III.1940)”, rps, Wilno, po 5.05.1940, w: Archiwum PAN w Warszawie, „Henryk Elzenberg (1887–1967)”, sygn. III-181, teczka 53 (teczka oryg. 40); skan: Archiwum Cyfrowe Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF, <http://www.archiwum.wfis.uw.edu.pl/archiwum/>, 2015 [dostęp 7.05.2018].
- Elzenberg H. (1940b), „*Obowiązek* Miłosza – «Tezy» Miłosza (zawarte *explicite* lub *implicite*)”, rps, Wilno, 5.05.1940, Archiwum PAN w Warszawie, „Henryk Elzenberg (1887–1967)”, sygn. III-181, teczka 53 (teczka oryg. 40); skan: Archiwum Cyfrowe Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF, <http://www.archiwum.wfis.uw.edu.pl/archiwum/>, 2015 [dostęp 7.05.2018].
- Elzenberg H. (1997a), „*Obowiązek*” Miłosza. *Fragmety konspektu pierwszego*”, opr. B. Wolniewicz, J. Zubelewicz, „Znak” 12, s. 63–65 [fragment pozycji Elzenberg (1940b)].
- Elzenberg H. (1997b), „Miłosz, *Obowiązek*: próba dyspozycji”, rps, Wilno 5.05.1940, opr. J. Zubelewicz, „Znak” 12, s. 59–63, Archiwum PAN w Warszawie, „Henryk Elzenberg (1887–1967)”, sygn. III-181, teczka 53 (teczka oryg. 40); skan: Archiwum Cyfrowe Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF, <http://www.archiwum.wfis.uw.edu.pl/archiwum/>, 2015 [dostęp 7.05.2018].
- Fryde L. (1935), *Conrad i kryzys powieści psychologicznej*, „Tygodnik Ilustrowany” 30; przedruk w: Z. Najder (red.), *Conrad w oczach krytyki światowej*, wstęp H. Krzeczowski, Warszawa: PIW 1974, s. 385–394.
- Kołaczkowski S. (1925), *O „Korsarzu” Conrada*, „Tygodnik Wileński” 8, s. 7.
- Miłosz Cz. (1940), *Obowiązek*, „Gazeta Codzienna” (Wilno), 28 kwietnia, s. 4; przedruk: „Znak” 12 (1997), s. 56–58.
- Ośrodek UJ (2018), Ośrodek dokumentacji i badania twórczości Josepha Conrada przy Wydziale Polonistyki UJ, <http://www.conradianum.polonistyka.uj.edu.pl/> [dostęp 7.05.2018].
- Skolik J. (2009), *The Ideal of Fidelity in Conrad's Works*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Tomkowski J. (2015), *Żagłowce literatury – tartana Peyrola*, „Polska – Canada. Magazyn twórczy”, <http://www.polskacanada.com/jan-tomkowski-zaglowce-literatury-tartana-peyrola/>, 19.08.2015 [dostęp 7.05.2018].

- Towarzystwo (2018), <http://www.conradianum.polonistyka.uj.edu.pl/index022.html> [dostęp 7.05.2018].
- UMCS (2018), Zakład Studiów Conradoznawczych w Instytucie Anglistyki UMCS w Lublinie, <http://www.umcs.pl/pl/zaklad-studiow-conradoznawczych,1226.htm> [dostęp 7.05.2018]; <http://www.umcs.pl/en/conrad-conference.htm> [dostęp 7.05.2018].
- Wolniewicz B. (1997), *Elzenberg o Miłoszu*, „Znak” 12, s. 66–72; przedruk w: tenże *Filozofia i wartości II*, Warszawa: WFiS UW 1998, s. 194–202.
- Wolniewicz B. (2017), *Aksjomat Elzenberga*, „Przegląd Filozoficzny” 4, s. 277–288; przedruk w: tenże, *Polska a Żydzi. O sprawach polsko-żydowskich i paru innych*, Warszawa: 3S Media Sp. z o.o. 2018, s. 205–218.
- Yearbook UJ (2018), „Yearbook of Conrad Studies (Poland)”, <http://www.conradianum.polonistyka.uj.edu.pl/index023.html> [dostęp 7.05.2018].
- Zubelewicz J. (2017), *Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna*, „Przegląd Filozoficzny” 4, s. 371–390.
- Zych G., Malessa-Drohomirecka M., *Zbiory ksiązek i czasopism w Ośrodku Dokumentacji i Badania Twórczości Josepha Conrada*, http://www.conradianum.polonistyka.uj.edu.pl/JU_JCRC_LIBRARIY_2014_01_17.pdf [dostęp 7.05.2018].

Warszawa, wrzesień 2016

Streszczenie

Opracowanie to jest uzupełnieniem tekstu Bogusława Wolniewicza *Elzenberg o Miłoszu* (1997). Przedstawione zostają okoliczności związane z odkryciem artykułu Cz. Miłosza *Obowiązek* i skierowanej przeciw niemu polemiki Elzenberga. Ponadto, w drugiej części, autorzy podejmują się oceny powieści J. Conrada *Korsarz*.